

MICHAŁ GNATOWSKI (Białystok)

KWESTIA BIAŁORUSKA W DOKUMENTACH DELEGATURY RZĄDU I ARMII KRAJOWEJ PRZECHOWYWANYCH W POLSCE

1. Wstęp

Na wstępie kilka słów o sprawach generalnych. Dla historyka jest rzeczą naturalną, że powinien on poznać wszystkie możliwe źródła do badanego tematu, w tym również źródła wszystkich stron uczestniczących w opisywanych wydarzeniach. Jest to oczywiste, lecz godne przypomnienia, nie zawsze bowiem przestrzegano tej podstawowej reguły. Nierzadko ograniczano się do źródeł własnych, traktując je bezkrytycznie. Ponadto w radzieckiej historiografii kierowano się zasadą tzw. praźródła (*pierwoistocznika*) i „partyjnością” w nauce historycznej, które same w sobie są sprzeczne z rzetelnie traktowaną metodologią badań historycznych. Były one do tego dosyć często wulgaryzowane i sprowadzane do bezkrytycznego traktowania własnych źródeł oraz chwalenia partii i przywódców, niezależnie od realiów historycznych i zgromadzonej faktografii.

Jednostronność źródeł i bezkrytyczne ich traktowanie jest szczególnie niebezpieczne przy badaniu procesów historycznych o złożonym charakterze, w których ścierały się różne racje i poglądy polityczne. Prowadzi to bowiem do bezkrytycznego prezentowania racji tylko jednej strony, innym serwując surowe oceny niepoparte badaniami źródłowymi. Do takich tematów zaliczyć należy wydarzenia na północno-wschodnich ziemiach Polski (Zachodniej Białorusi) w latach II wojny światowej. Obszar ten był przedmiotem sporu między Polską i ZSRR, w którym ścierały się między sobą różne racje i dążenia. Prezentowały je m.in. działające na tych obszarach ugrupowania polskiego i radzieckiego podziemia oraz białoruskiego ruchu niepodległościowego.

W tym kontekście chciałbym przypomnieć o istnieniu sporych zespołów źródeł polskiego państwa podziemnego, odnoszących się również do kwestii białoruskiej i wydarzeń na jej zachodnich obszarach. Zachowane w tych zespołach dokumenty pozwalają:

- po pierwsze – na bliższe poznanie stanowiska polskiego rządu na uchodźstwie i jego krajowych ekspozytur w kwestii białoruskiej;
- po drugie – poznanie działalności polskiego podziemia na tych terenach, znanej dotąd najczęściej tylko z wybiórczo traktowanych źródeł radzieckich;
- i po trzecie – poznanie sytuacji społeczno-politycznej i gospodarczej tych ziem w latach wojny, postaw społeczeństwa oraz różnych aspektów niemieckiej polityki okupacyjnej, białoruskiego ruchu niepodległościowego, a także radzieckiego ruchu podziemnego i partyzanckiego.

Olbrzymia większość dokumentów zachowanych w wymienionych zespołach to dokumenty wytworzone przez centralne i terenowe instytucje polskiego państwa podziemnego. Niestety nie zachowały się one w całości, stanowią jednak materiał w pełni reprezentatywny. Przy omawianiu zespołów dokumentów autor w nawiasie podaje sygnatury zespołów aktualnego miejsca ich przechowywania oraz, tam gdzie to konieczne, kryptonimy struktur organizacyjnych polskiego państwa podziemnego, które je wytworzyły. Ułatwi to zainteresowanym ich odnalezienie oraz ustalenie autorstwa dokumentów, które niekiedy sygnowano kryptonimami.

2. Polskie państwo podziemne i jego instytucje

Po 17 września 1939 r. i internowaniu w Rumunii polskich władz wyłonione zostały zgodnie z polskim prawem nowe władze państwowe. W trybie przewidzianym w Konstytucji objął urządowanie Prezydent RP, który następnie w oparciu o swoje uprawnienia powołał Radę Ministrów. Zgodnie z prawem przewidzianym na okres wojny powołane zostały też naczelne władze wojskowe. Nowe naczelne władze państwowe działały na terenie państw sprzymierzonych w wojnie z Niemcami – we Francji, a następnie w Anglii.

W ten sposób zachowana została ciągłość istnienia i działania najwyższych władz państwowych Polski, która, pomimo zajęcia jej terytorium, nie skapitulowała przed żadnym z agresorów. Oprócz wymienionych naczelnych władz polskich nie zostały powołane żadne inne polskie władze państwowe współdziałające z władzami okupacyjnymi. Rząd polski na uchodźstwie był jedyną, legalną władzą polską zapewniającą ciągłość państwa polskiego i kierującą walką z Niemcami na obszarach państw sojusznicznych i w okupowa-

nym kraju. Wyłonione z zachowaniem konstytucyjnych procedur, polskie naczelne władze państwowe zostały uznane przez zdecydowaną większość państw świata (od 30 VII 1940 r. również przez ZSRR) za normalny podmiot prawa międzynarodowego.

Działający legalnie na uchodźstwie rząd polski powołał w okupowanym kraju swoje ekspozytury:

- przedstawicielstwo rządu – Delegatura Rządu na Kraj na czele z Delegatem, a następnie Krajową Radę Ministrów z wicepremierem i ministrami; tworzyły one też swoje ogniwa terenowe na szczeblu województw i powiatów;
- Siły Zbrojne RP – ZWZ, a następnie AK, które przez swego dowódcę, Komendanta Sił Zbrojnych w Kraju, podlegały Naczelnemu Wodzowi;
- podziemny wymiar sprawiedliwości – Wojskowe Sądy Specjalne i cywilne Sądy Karne Specjalne, wyłonione zgodnie z polskim prawem;
- system konspiracyjnego szkolnictwa z ośrodkami kierowniczymi w terenie oraz kompletami tajnego nauczania na wszystkich szczeblach, włącznie ze szkołami wyższymi;
- rozległy system prasy konspiracyjnej, z głównymi organami prasowymi Delegatury RP i Komendy Głównej ZWZ-AK;
- rozbudowany system opieki społecznej i pomocy osobom prześladowanym przez okupanta.

Zaplecze polityczne polskiego państwa podziemnego stanowił powołany w czerwcu 1940 r. Polityczny Komitet Porozumiewawczy (PKP), w skład którego wchodziły cztery główne partie: Stronnictwo Narodowe (SN), Stronnictwo Ludowe „Roch” (SL „Roch”), Polska Partia Socjalistyczna – Wolność, Równość, Niepodległość (PPS-WRN) i Stronnictwo Pracy (SP), będące do wojny w opozycji wobec rządów sanacyjnych. W czerwcu 1942 r. PKP przekształcony został w Krajową Reprezentację Polityczną (KRP), a w styczniu 1944 r. w Radę Jedności Narodowej (RJN), która po poszerzeniu składu o przedstawicieli duchowieństwa i innych demokratycznych ugrupowań, stanowiła zaczątek konspiracyjnego parlamentu. Utworzenie zaczątków konspiracyjnego parlamentaryzmu i przekształcenia Delegatury w Krajową Radę Ministrów z urzędującym w Warszawie wicepremierem i ministrami zakończyło proces kształtowania się struktur polskiego państwa podziemnego.

Polskie państwo podziemne cieszyło się poparciem ogromnej większości Polaków, niezależnie od różnic w postawach i poglądach politycznych. W opozycji znalazły się tylko, obok nielicznej i pozbawionej istotnych wpływów grupy sanacyjnej, dwa radykalne nurty:

- nacjonalistyczny – skupiający radykalne odłamy obozu narodowego, m.in. Narodowe Siły Zbrojne (NSZ), które tworzyły swoje struktury polityczne i wojskowe;
- komunistyczny – skupiający środowiska komunistyczne zorganizowane od stycznia 1942 r. w Polskiej Partii Robotniczej (PPR) oraz nieliczne odłamy radykalnych socjalistów i ludowców. Nurt ten na przełomie 1943/1944 r. utworzył Krajową Radę Narodową (KRN) i Armię Ludową (AL) oraz zabiegał o tworzenie rad narodowych w terenie.

Polskie państwo podziemne, pomimo że działało w specyficznych warunkach w okupowanym kraju, doprowadziło w wyniku konsensusu głównych ugrupowań politycznych do przyjęcia 15 marca 1944 r. deklaracji *O co walczy naród Polski*, zawierającej program głębokich reform ustrojowych i społeczno-gospodarczych. Przeprowadzono też wiele prac planistycznych i przygotowano projekty uregulowań prawnych, które miały doprowadzić do szybkiej odbudowy państwa i zapobiec negatywnym skutkom wojny i okupacji.

Ważną częścią struktur polskiego państwa podziemnego były Siły Zbrojne w Kraju (SZwK), tj. od 26/27 IX 1939 r. do 13 XI 1939 r., a faktycznie do 4–5 I 1940 r. – Służba Zwycięstwu Polski (SZP); do 14 II 1942 r. – Związek Walki Zbrojnej (ZWZ); a następnie do 19 I 1945 r. – Armia Krajowa (AK). Armia Krajowa stanowiła część polskich sił zbrojnych i podlegała Naczelnemu Wodzowi, w sztabie którego istniał specjalny oddział do spraw kontaktów z krajem. W Budapeszcie i Bukareszcie zorganizowano zagraniczne bazy łączności, utrzymywano też bezpośrednią łączność radiową między Warszawą i Londynem. Organem dowodzenia Dowódcy AK był Sztab Komendy Głównej (do 30 VI 1940 r. działający w Paryżu, a następnie w Warszawie). W terenie funkcjonowały sztaby obszarów i okręgów, tj. 4 obszary: białostocki (okręgi: białostocki, nowogródzki i poleski), lwowski (okręgi: lwowski, tarnopolski i stanisławowski), zachodni (okręgi: poznański i pomorski) i warszawski (podokręgi: wschodni, zachodni i północny) oraz 7 okręgów podporządkowanych bezpośrednio Komendzie Głównej, tj. warszawski miejski, kielecki, krakowski, lubelski, łódzki, śląski i wileński. Istniały też struktury poza granicami Polski: okręg berliński, podokręg kowieński oraz oddziały na Węgrzech. Okręgi AK dzieliły się na podokręgi lub inspektoraty, obwody, rejony i placówki. Stworzono też odrębne struktury do spraw dywersji i sabotażu. W wyniku rozbudowy szeregów oraz akcji scaleniowej z innymi organizacjami wojskowymi stan ewidencyjny AK osiągnął w 1944 r. około 350 tys. żołnierzy.

Plan działania AK przewidywał, obok walki bieżącej, odtwarzanie sił zbrojnych w kraju i przygotowanie powstania powszechnego. W końcu 1943 r. plan powstania powszechnego w związku ze zmianą sytuacji wojskowo-politycznej został zmodyfikowany i nadano mu kryptonim „Akcji Burza”; Wiele uwagi w ZWZ-AK poświęcano szkoleniu, informacji i propagandzie oraz pracy wywiadowczej.

W ramach struktur polskiego państwa podziemnego działało, obok Sił Zbrojnych w Kraju, 15 departamentów Delegatury Krajowej, 15 delegatur wojewódzkich i dziesiątki na niższych szczeblach. Uczestniczyło w nich ponad 25 tys. funkcjonariuszy o wysokich kwalifikacjach zawodowych i dużej sprawności organizacyjnej¹.

3. Zasoby archiwalne instytucji polskiego państwa podziemnego i ich stan zachowania

Główne materiały dotyczące interesujących nas spraw znajdują się w dwóch zespołach w Archiwum Akt Nowych (AAN) w Warszawie:

- w zespole 202 – Delegatury Rządu RP – 443 jednostki archiwalne;
- w zespole 203 – Komendy Głównej ZWZ-AK – 384 jednostki archiwalne.

Oprócz Archiwum Akt Nowych znaczna ilość materiałów źródłowych, zwłaszcza ZWZ-AK, znajduje się w zbiorach Wojskowego Instytutu Historycznego w Rembertowie koło Warszawy².

W zespołach Delegatury RP materiały z ziem wschodnich, w tym również z Białorusi, zajmują wiele miejsca.

W Biurze Delegata Rządu są ważne dla historyka opracowania dotyczące spraw narodowościowych (202/XVIII-6), stosunków polsko-radzieckich w latach 1939–1941 (202/XVIII-5) oraz zarządzenia władz niemieckich o ewakuacji z Białorusi (202/XIX-6).

Więcej materiałów na interesujący nas temat jest w specjalistycznych zespołach poszczególnych departamentów.

¹ G. Górski, *Administracja polski podziemnej w latach 1939–1945. Studium historyczno-prawne*, Toruń 1995, s. 276.

² Dokumenty polskiego państwa podziemnego znajdujące się w Centralnym Archiwum Ministerstwa Spraw Wewnętrznych w Warszawie przekazane zostały do Archiwum Akt Nowych. Znaczna część, głównie w odpisach i kserokopiach, znajduje się w zbiorach Wojskowego Instytutu Historycznego.

W Departamencie Spraw Wewnętrznych działało Biuro Wschodnie, krypt. „Granica”, w którym przygotowywano dla Kierownictwa Delegatury sprawozdania i informacje o sytuacji na ziemiach wschodnich. Biuro wydawało też „Biuletyn Wschodni”, zawierający liczne szczegółowe informacje z tych obszarów (wydano 23 numery).

W Departamencie Informacji i Prasy działała Sekcja Wschodnia i Biuro Narodowościowe. Przygotowywały one przeglądy wydarzeń w terenie, informacje i analizy polityki okupacyjnej na wschodzie, oceny postaw społeczeństwa i grup narodowościowych, przeglądy prasy, w tym również białoruskiej i inne materiały. Część tych materiałów publikowano w specjalnych biuletynach:

- „Informacja Narodowościowa” – zachowało się w zbiorach Delegatury 6 numerów z 1943 r. i 3 z 1944 r. (202/III, t. 123);
- „Informacja Wschodnia” – zachowały się 4 numery z 1943 r. i 2 z 1944 r. (202/III, t. 124 i 125);
- „Przegląd Narodowościowy” – zachowały się 4 numery z 1944 r. (202/III, t. 127).

W 1943 r., w związku z umocnieniem delegatur wojewódzkich na ziemiach wschodnich i rozszerzenia działalności Sekcji Wschodniej Departamentu Informacji i Prasy oraz wzrostem zainteresowania sprawami narodowościowymi, dokonano zmian organizacyjnych w komórkach Delegatury zajmujących się sprawami wschodnimi. 4 X 1943 r. utworzona została przy Delegacie Rządu Rada Narodowościowa w reprezentatywnym składzie: przewodniczącym Rady był z urzędu Delegat lub jego z-ca, a członkami przedstawiciele głównych partii politycznych, Komendy Głównej AK i Kierownik Biura Narodowościowego. Zadaniem Rady było inicjowanie i prowadzenie działań na rzecz umacniania wpływów Polski na wschodzie, a także kształtowanie polskiej polityki wobec innych narodowości, by zyskać ich współpracę i współdziałanie.

Najwięcej uwagi w związku z konfliktami Rada poświęcała stosunkom polsko-ukraińskim i polsko-litewskim. Dopiero 29 VI 1944 r. omówiono kompleksowo stosunki polsko-białoruskie, sugerując wariantowe rozwiązania kwestii na obszarach tzw. Zachodniej Białorusi:

- pierwszy – zawarty w uchwale w sprawie białoruskiej z 29 VI 1944 r.
 - przewidywał zapewnienie Białorusinom pełnego rozwoju narodowego w granicach państwa polskiego oraz poparcie ich dążeń do budowy odrębnego państwa na obszarach na wschód od granicy ryskiej;
- drugi – to utworzenie białoruskiej autonomicznej jednostki terytorialnej tzw. Prowincji Wileńskiej.

Powyższe koncepcje, tak jak wcześniejsze poszukiwania rozwiązań kwestii białoruskiej wymagające zmian terytorialnych na wschodzie, nie zyskały akceptacji Delegatury Rządu na uchodźstwie.

Organem wykonawczym Rady Narodowościowej było Biuro Narodowościowe, które przejęło nie tylko sprawy rozwiązanego Biura Wschodniego, lecz też sprawy narodowościowe z Sekcji Wschodniej. Odtąd Sekcja Wschodnia koncentrowała się na gromadzeniu i opracowywaniu materiałów do organu prasowego Delegatury Rządu RP, dwutygodnika „Rzeczpospolita Polska”, wychodzącego regularnie od marca 1941 r. do czerwca 1945 r. Od lutego 1943 r. problematykę wschodnią prezentowano w formie specjalnego dodatku do „Rzeczypospolitej Polskiej” pod tytułem „Ziemie Wschodnie Rzeczypospolitej”. W materiałach Delegatury, zwłaszcza w zespołach do spraw wschodnich i narodowościowych, historyk znajdzie wiele interesujących informacji, ocen i propozycji rozwiązań kontrowersyjnych kwestii w stosunkach polsko-białoruskich.

Wiele interesujących informacji, w tym również z obszarów zachodnich Białorusi, znajduje się w zespołach wytworzonych przez ZWZ-AK. Znajdują się one w oddziałach Komendy Głównej i komend terenowych³.

W Oddziale I – Organizacyjnym, w Wydziale (Redakcji) Meldunków Półrocznych i Okresowych – oraz w Oddziale II – Informacyjno-Wywiadowczym – gromadzono informacje z obszarów i okręgów, w tym również z okręgów: białostockiego, nowogródzkiego, poleskiego (brzeskiego) i wileńskiego. W połowie 1941 r. utworzona została siatka wywiadu wschodniego pod kryptonimem „WW-72”, która po aresztowaniach 12 II 1944 r. przekształcona została w siatkę pod kryptonimem „Pralnia”.

Najwięcej jednak informacji na interesujący nas temat znajduje się w zbiorach Oddziału VI – Biurze Informacji i Propagandy (BiP), a zwłaszcza w dwóch jego wydziałach:

- w Wydziale Propagandy Bieżącej w Dziale Spraw Terytorialnych, Mniejszości Narodowych i Spraw Ościennych. Wydawano w tym dziale specjalne biuletyny dla terenów kresowych (głównie BiP) okręgów:
- „Agencję Wschodnią” – dla ziem wschodnich;
- „Agencję Zachodnią” – dla ziem zachodnich postulowanych.

Ukazywały się one do listopada 1943 r. co miesiąc, a następnie co dwa tygodnie. Na początku 1944 r. połączono je w jedno wydawnictwo – „Sprawy

³ Część dokumentów została opublikowana w zbiorze *Armia Krajowa w dokumentach*, t. 1–6, Londyn 1970–1981. Część dokumentów okręgu nowogródzkiego AK opublikowano w Paryżu w „Zeszytach Historycznych” 1985, z. 73.

polskie. Agencja Publicystyczna”. Nadal było to pismo przeznaczone głównie dla ogniw terenowych BiP, zajmujące się stosunkami Polski z sąsiadami.

W Wydziale Informacji BiP, obok zespołów przygotowujących informacje o sytuacji na terenach okupowanych i w podziemiu, przygotowywano też specjalne informacje z terenów ziem wschodnich, w tym i z Białorusi. Zajmował się ich przygotowaniem Podwydział „Z” (określany też jako Podwydział „B”), a zwłaszcza Referat Z-2, zajmujący się sytuacją na ziemiach wschodnich, oraz Referat Z-3, zajmujący się sprawami narodowościowymi. Wymienione referaty przygotowywały następujące stałe biuletyny i opracowania:

- co 2 tygodnie „Informację Wschodnią” (Referat Z-2) i „Informację Narodowościową” (Referat Z-3);
- raz w miesiącu depesze i meldunki informacyjne dla kierownictwa o sytuacji na wschodzie (Referat Z-2) i o sprawach narodowościowych (Referat Z-3).

Opracowywano też szczegółowe informacje na podstawie rozmów prowadzonych z przedstawicielami mniejszości narodowych, m.in. z organizacjami białoruskimi i z radzieckim podziemiem. Zachowała się część tych informacji.

7 grudnia 1943 r. powołane zostały Inspektoraty Terenowe – do łączności i kontaktów z komendami okręgów i szefami BiP. Inspektoratem dla okręgów wschodnich kierował Hieronim Edwin Gruszczyński, ps. „Piński”.

W Wydziale Informacji BiP pracowały zespoły wysokiej klasy specjalistów z poszczególnych dziedzin, m.in. wybitni polscy historycy – profesorowie Aleksander Geysztor, Stanisław Herbst i Witold Kula. Stworzyli oni pomimo trudności wynikających z warunków okupacyjnych dobrze zorganizowane biuro studiów i analiz, w którym przygotowywano wiele interesujących opracowań i analiz, w tym i z północno-wschodnich ziem polskich.

Część materiałów źródłowych dotyczących różnych aspektów organizacji i działalności ZWZ-AK na północno-wschodnich ziemiach Polski oraz problemów życia pod niemiecką okupacją znajduje się w zespołach obszaru nr 2 (białostockiego) AK oraz wchodzących w jego skład okręgów: białostockiego, nowogródzkiego i poleskiego (brzeskiego). Niestety zachowały się tylko fragmenty tych zespołów. Najwięcej dokumentów zachowało się w zespole białostockiego okręgu ZWZ-AK. Znajdują się one w AAN (203/XIV-1) i w WIH (III/32). Są wśród nich kilkunastostronicowe sprawozdania miesięczne wraz z załącznikami, takimi jak: raport szkoleniowo-dywersyjny (zawiera akcje własne, akcje nierozpoznane, polskie akcje partyzanckie, partyzantka sowiecka, różne) i meldunek wywiadowczy (zawiera informacje o wojskach niemieckich, partyzantce polskiej i radzieckiej, sprawach gospo-

darczych, nastrojach wśród władz okupacyjnych i ludności). Np. meldunek wywiadowczy białostockiego okręgu AK nr 11 z listopada 1943 r. zawiera następujące załączniki: 1. Lotnictwo, 2a. i 2b. Sprawozdanie Kolejowe, 3. Wykaz magazynów i składów, 4. Wiadomości różne, 5. Działalność partyzantki polskiej, 6. Nastroje wojska i oddziałów paramilitarnych, 7. Lista niemieckich aktów terroru, 8. Aresztowania i wyspy P.Z.P.⁴, 9. Zarządzenia władz niemieckich, 10. Wiadomości różne (203/XIV-1).

Mniej materiałów zachowało się z okręgu nowogródzkiego ZWZ-AK. Są jednak wśród nich istotne dla historyka dokumenty, m.in. sprawozdania i informacje komendy okręgu, meldunki polskich oddziałów partyzanckich, głównie por. „Góry”⁵ ze stołpeckiego Zgrupowania Partyzanckiego AK. Historyków zainteresuje zapewne dziennik oddziału por. „Góry”. Dokumenty okręgu nowogródzkiego przechowywane są w AAN (203/XVI) i WIH (III/32/10).

Najmniej materiałów zachowało się z okręgu poleskiego ZWZ-AK. Są to faktycznie tylko fragmenty dokumentów przechowywane w WIH (III/39/3a)⁶.

Część dokumentów i informacji z okręgów wschodnich znajduje się w zespole „Antyku” (AAN, 228/24-2)⁷.

Wspomnieć też należy o niewielkim zespole dokumentów Wileńskiej Koncentracji Demokratycznej, organizacji o charakterze socjalistycznym, która działała również na obszarach powiatu lidzkiego. Zachowały się w tym zespole głównie dokumenty programowe i organizacyjne. Znajdują się one w AAN (211/16)⁸.

Istotne informacje zawiera bogaty zespół dokumentów Wydzielonej Organizacji Dywersyjnej ZWZ-AK „Wachlarz”, która prowadziła w latach 1941–1943 aktywną walkę z Niemcami na ziemiach wschodnich i na Białorusi. Są wśród nich m.in. meldunki z przeprowadzanych akcji (np. udanej

⁴ PZP – kryptonim AK.

⁵ Używał on też ps. „Pistolet”. W części dokumentów figuruje ten pseudonim.

⁶ Kilka dokumentów okręgu poleskiego ZWZ-AK, przechowywanych u osób prywatnych, Cz. Hołub opublikował w aneksach do pracy: *Okręg Poleski ZWZ-AK w latach 1939–1944. Zarys dziejów*, Warszawa 1991, s. 199–205.

⁷ „Antyk” – Społeczny Komitet Antykomunistyczny, był kontynuacją powstałej na przełomie 1939/40 „Agencji A”, zwanej też „Blokem”, oraz utworzonego w grudniu 1943 r. w ramach Delegatury RP Ścisłego Komitetu Antykomunistycznego. W marcu 1944 r. został on przekształcony w Społeczny Komitet Antykomunistyczny i usytuowany przy Radzie Jedności Narodowej.

⁸ Większość dokumentów Wileńskiej Koncentracji Demokratycznej autor opublikował w „Studiach Podlaskich”, t. IV, 1993, s. 267–301.

akcji odbicia więźniów w Pińsku i nieudanej w Mińsku), informacje o sytuacji wojskowo-politycznej na Białorusi (np. informacja z maja 1942 r. o sytuacji w Mińsku) oraz inne. Są one przechowywane w AAN (214/III-VIII) i w WIH (III/29/1-36).

Fragmentaryczne dane z obszarów wschodnich są również w zespole Narodowych Sił Zbrojnych – radykalnego odłamu obozu narodowego – przechowywanym w AAN (zespół 207). W Oddziale II sztabu tej organizacji jest część meldunków sytuacyjnych z ziem wschodnich, zawierających m.in. informacje o niemieckiej polityce okupacyjnej na Białorusi, o partyzantce radzieckiej oraz przeglądy prasy⁹.

Istotnym uzupełnieniem źródeł archiwalnych jest prasa konspiracyjna. W okupowanej Polsce ukazywało się kilkaset tytułów. Już w 1939 r. wychodziło 30 tytułów prasy konspiracyjnej. Ilość ich stale rosła, osiągając w 1944 r. około 600 tytułów. Część tytułów to efemerydy, lecz były też tytuły, które ukazywały się przez cały czas osiągając, jak na warunki konspiracyjne, wysokie nakłady. Swoje stałe organy prasowe miały obok Delegatury i ZWZ-AK również główne partie polityczne. W prasie konspiracyjnej pisano również o sytuacji na wschodzie, o polityce okupacyjnej władz niemieckich na Białorusi, o walce z okupantem. Ukazywały się też specjalne pisma poświęcone problematyce wschodniej. Obok wymienionych już pism i biuletynów wydawanych przez Delegaturę i BiP wspomnieć należy o prasie Bojowej Organizacji „Wschód” i Konfederacji Narodu, która wiele miejsca poświęcała interesującej nas problematyce wschodniej.

Ważnym uzupełnieniem źródeł są również relacje i wspomnienia, niejednokrotnie obszerne. Ze względu na swoją specyfikę wymagają one krytycznego oglądu. Przechowywane są, podobnie jak prasa konspiracyjna, w zbiorach Wojskowego Instytutu Historycznego w Rembertowie, Zakładu Narodowego „Ossolineum” we Wrocławiu, w Bibliotece Narodowej w Warszawie (Dział rękopisów), w Instytucie Historii PAN w Warszawie oraz Archiwum Wschodnim w Warszawie.

Szczegółowe informacje o wymienionych źródłach są zawarte w informatorze ogólnym Archiwum Akt Nowych oraz w kartotekach szczegółowych zespołów i w inwentarzach kartkowych. Podobnie jest w Wojskowym Instytucie Historycznym.

⁹ Informacje o Białorusi zawiera teczką 7, o partyzantce za Bugiem teczką 40 i o akcji „Burza” na wschodnich obszarach teczką 5.